

YU ISSN 0027-8084
UKD 808.61/.62

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

НАШ ЈЕЗИК

XXXI/1—5

**БЕОГРАД
1996**

НАШ ЈЕЗИК

Књига XXXI (нова серија)

Св. 1-5 (1996)

САДРЖАЈ

In memoriam

Митар Пешикан (1927-1996) (ДРАГО ЂУПИЋ)	1
Библиографија Митра Пешикана (АНДРЕЈ ПЕШИКАН)	8

Граматика и правопис

О неким значењима у заменичким (и прилошким) речима на к- (ИРЕНА ГРИЦКАТ)	21
Глагол између рјечника и синтаксе (СРЕТО ТАНАСИЋ)	24
Непроменљиви придеви у српском језику (МИРОСЛАВ НИКОЛИЋ)	35
Развој правописних схватања код Срба у 19. веку (ВЛАДО ЂУКАНОВИЋ)	55
Неке правописне дилеме (ЕГОН ФЕКЕТЕ)	65

Лексикологија и лексика

О <i>бојити/фарбаџи</i> и још понечем (МИЛКА ИВИЋ)	71
О платисемији (ДАРИНКА ГОРТАН-ПРЕМК)	76
Експресивна и стилска употреба збирних именица са суфиксом <i>-ија</i> (СТАНА РИСТИЋ)	85
О неким парадигматским лексичким скуповима (РАЈНА ДРАГИЋЕВИЋ)	96
О компаративима придева с префиксима <i>о-</i> и <i>ио-</i> (РАДА СТИЈОВИЋ)	106
Народни називи за кишу са сунцем (БИЉАНА СИКИМИЋ)	110
Окамењена имена. Прилог познавању предсловенских остатака у орони- мији Црне Горе (АЛЕКСАНДАР ЛОМА)	121
Оними са основом <i>сѣрж-</i> (ЗВЕЗДАНА ПАВЛОВИЋ)	133
Етимолошке белешке (<i>бага, баглама, баге, багла</i>) (СНЕЖАНА ПЕТРОВИЋ)	137
Неки примери укрштања романске и оријенталне лексике (ЗОРКА КАШИЋ)	141
Именице на <i>-ура</i> у нашем језику (АСИМ ПЕЦО)	146
Творба придева са префиксом <i>не-</i> (ЂОРЂЕ ОТАШЕВИЋ)	163

Стилистика

Из поетског језика М. Црњанског — у светлу Јакобсонових учења (ЖИВОЈИН СТАНОЈЧИЋ)	171
<i>Стил</i> — појам и дефиниција (МИЛОСАВ Ж. ЧАРКИЋ)	179

ЖИВОЛИН СТАНОЈЧИЋ

(Филолошки факултет, Београд)

ИЗ ПОЕТСКОГ ЈЕЗИКА М. ЦРЊАНСКОГ — У СВЕТЛУ ЈАКОБСОНОВИХ УЧЕЊА¹

На основу Јакобсонових теоријских дефиниција трију језичких појмова избор, намена и промена — аутор овог рада истражује неколике особине и карактеристике језика Милоша Црњанског у роману „Сеобе“. Анализирана су обележја на лексичком, творбеном, синтагматском и морфосинтаксичком нивоу језика.

У својој краткој теоријској расправи *Efforts Toward a Means-Ends Model of Language in Interwar Continental Linguistics* (написаној 1962, в. Јакобсон 1971: 522–526), Роман Јакобсон формулише и мисао да је “the selection of [language] units or of their combinations... a purposive operation”, те да је инсистирање Прашке школе на „циљности у језику“ (purposiveness in language) као резултат дало једну од најтачнијих (и најкориснијих) подела датога језика као таквог, поделу на „функционалне дијалекте“, односно, другим речима — поделу на различите *језичке ситишове*, који су радикално изменили поглед на језичку промену као чињеницу језичке историје. Каже Р. Јакобсон у тој расправи: “The change is conceived as a fact of linguistic synchrony, and as any fact of synchrony it demanded a means-ends test with respect to the whole system of language” (Јакобсон 1971: 525).

Као свака високотеоријска мисао која је заснована на научно тачној опсервацији чињенице, и ова Јакобсонова мисао враћа нам се као прецизна основа аналитичког инструментарија у језичкој материји. За ову — Јакобсону посвећену — прилику показују то у анализи морфосинтаксичке ситуације настале као резултат „циљне операције“ језичког ствараоца Милоша Црњанског, једног од два (други је Иво Андрић) сигурно најдрагоценија писца српске књижевности XX века.

¹ Чланак је рађен у оквиру пројекта „Развојни процеси у савременом српском језику“ и прочитан као реферат на међународном симпозијуму „Лингвистика и поезика“ у част Романа Јакобсона, одржаном у Софији (Бугарска) 24–26. маја 1996.

У једној својој ранијој расправи указао сам на факат, са одређеним потенцијалом уопштавања, да је скоро свака јединица морфосинтаксичке структуре, заправо, активно језичко средство („means“) чувања / промене дубинских значењских слојева лексеме (Станојчић 1994: 569 и д.). При томе, управо сам анализирао принцип и избора нашег језичког ствараоца (М. Црњанског) у конкретном пару лексема (*град* : *варош*), које се налазе у истој синхроној равни и српског књижевног језика, и његовог појединачног остварења — језика уметничке прозе Милоша Црњанског. Дата анализа, такође, управо имплицира и уважавање Јакобсонове „циљности“ (purposefulness), јер је избор лексема о којима је реч очигледно диктиран природом микројезичког контекста, дакле, *mutatis mutandis* — једног одређеног језичког система, језичке организације структуриране према захтевима природе односа говорника (писаца) и његовог саговорника / слушаоца (читаоца). Тај однос, реализован језичким средствима, заправо је деликатан микроконтекстни склоп заснован на потреби давања информације и на потреби и емотивног побуђивања интереса за ту (и управо ту) информацију. При томе, треба узети у обзир чињеницу да се до таквог побуђивања интереса, емотивног, па тиме и најефектнијег, може доћи пре свега оном употребом језичких средстава која код слушаоца ствара што рељефнију слику појма. У томе, писац бира она језичка средства која су најпогоднија за стварање слике.

У чему ја видим реализацију Јакобсонове „циљности“, која се као таква јавља на фону избора? Ако дати микроконтекст узмемо као непроменљиву, једном заувек дату, количину, дакле, ако је узмемо у синхроном пресеку, који по дефиницији искључује утврђивање било какве симбиозности, динамичке (и активне) везе аутора са својим текстом (која би, да постоји, нормално резултирала у процес, дакле — у дијахронију), јасно је да у конкретном случају избора у пару лексема *град* : *варош* пре свега налазимо стварну језичку јединицу. У томе датом случају она је морфосинтаксичка структура коју називамо „генитивска синтагма лексеме *варош*“. И — анализа дате јединице у датом микроконтексту (а то је однос дела система према систему, ма колике њихове материјалне димензије биле) само показује да је психолингвистичким процесима учења језика енкодирано језичко осећање М. Црњанског изабрало (од свих могућности) реченицу: *звук звона дуго се сливао, са вароши, на њих* — са аблативним генитивом именице *варош*, специфично одређеним (прецизираним) предлогом *са*, који као знак (сигнум) носи и доминантну идеју „висина“, уз присутну идеју „површина“. То је било довољно да у датом контексту писац употреби лексему *варош* и тако је супротстави лексеми *град*, коју у истом микроконтексту, дакле — наредом, употребљава: *йоловина њих разбегла се према граду* (Станојчић 1994: 571–572).

Пишчев ц и љ да значи разлику између лексеме *варош* „urbs“ и лексеме *град* „castellum“ / „urbs“ резултирао је неупотребом ове друге (*град*) у генитивској синтагми са предлогом *са*. Другим речима, да је написао **звук звона дуго се сливао, са града, на њих* —

језичко осећање пишчеве генерације сигурно би значење лексеме прогумачило као значење „castellum“. Наравно, Црњански је могао употребити и лексему *град* у генитивској синтагми, могао је написати: *звук звона дуго се сливао, из града, на њих — и употребити предлог *из* да би сачувао *град* са значењем „urbs“. Међутим, при томе читалац не би имао информацију (или бар конотативно подсећање) и о чињеници, видљивој из непосредно претходног контекста — о звуку звона који допире *из* Печуја, „вароши“ која се налази „на њврим брдима на која су се уселили из равнице“. Дакле — информацију о идеји „висине“, која је — иначе — имплицирана у лексичком значењу предлога *са* и јасна већ и на првом перцепцијском нивоу, како сам у датој анализи установио (Станојчић 1994: 572). А да је реч о правом (Јакобсоновом) принципу „means-ends“ односа, доказ је и трећи елеменат овог поетског микроконтекста: Црњански ствара емпатичку (реченичну) структуру тиме што — уз предлог *са* у генитивској синтагми, који и сам носи доминантно значење „висина“ — употребљава и глагол *сливајти се*. Његов творбени модел, наиме, такође носи аблативно значење: *сливајти (се)* је имперфективни глагол према перфективном глаголу *слијти (се)*, који и један и други стоје према имперфективном простом глаголу *лијти*, значећи: „спустити (се) / спуштати (се)“, „потећи / тећи на ниже“ — као што чини течност (Речник МС, 1973).

И једноставно набрајање заступљених елемената, окупљених око и само једне морфосинтаксичке структурне јединице нивоа (Белић-Сосир-Јакобсонове) синтагме² — показује да је у питању примена избора (језичких) средстава („means“): на нивоу лексике (*град* : *варош*), на нивоу падежне синтагме (предлог *са* или *из* уз облик генитива именице *варош*), на нивоу творбе речи (избор између *сливајти* и *лијти*), па, најзад, и на нивоу клаузе у морфосинтаксичком смислу: избор лексема у чијем је значењу заступљена идеја „висина“ (*сливајти се* : *са вароши*). Мора се рећи да је ту, у основи, пре свега, избор на нивоу лексике. Јединице других нивоа (синтагме, клаузе, творбени модели), тј. — конкретни облици језичких јединица, практично су неопходни „носачи“ („carriers“) лексичких јединица. Као такви, они су у многим случајима својеврсно додатно средство („means“), са корективном функцијом. У једном уопштенијем смислу, иако она по себи у оквирима граматичког система јесу денотативне категорије, могла би се таква средства дефинисати и као средства конотативног ранга, у односу на денотативни ранг средстава лексичког нивоа. Међутим, у сваком су случају у домену и појма „means-ends“, и појма „purposive operation“, које је средином овог века дефинисао Р. Јакобсон.

² Чак и у морфофонолошкој структури језичког исказа: “Thus the diversity of sandhi laws denotes a gradation of the SYNTAGMES,... according to the degree of their coalescence (R. Jakobson, Selected Writings, II, The Hague-Paris, 1971, 108), а поретком у синтаксичкој структури где “none of the experts in syntax would ever by-pass Karcevskij’s classification of elementary combinations (Saussure’s syntagmes)” (R. Jakobson, Ibid., 519).

Испитујући атрибут *модерности* језика М. Црњанског пре неколико година, ја сам извео и један уопштени закључак, и тада поставши од Р. Јакобсона. Рекао сам тада: „И знајући за (једноставну а велику) Јакобсонову истину о несумњивом примарном фолклорном слоју свих словенских књижевних језика, истичемо да 'модерност' књижевничког језичког израза присуством овог слоја није ниуколико општећена. Управо, могли бисмо рећи, окренувши тезу, да ће присуство тога слоја, зависно од суптилности пишчевог језичког осећања, да се послужимо и овим Белићевим... појмом, и зависно од суптилности његовога проседеа — бити и савршен квалитет (дефинисане) модерности језичког израза, језика појединачног остварења“ (Станојчић 1991: 137). Тада сам то показао повлачењем аналогије међу примером песникове секвенце (из „Стражилова“: *А љрах, све је љрах, кад дигнем увис руку и љревучем, над љровидним брдима, и реком*, на коју је скренуо пажњу књижевни теоретичар Н. Милошевић (Милошевић 1966: 15) и примерима типичне фолклорне секвенце типа *Град градила три браћа рођена*, коју традиционална граматика — само због морфосинтаксичке ситуације понављања секвенце *град — градила/* — региструје у синтакси као посебну врсту објекта, иако ни по којем другом синтаксичком мерилу та секвенца није ништа друго до објекат као и сваки други (Стевановић 1986: 78). Избор устаљеног (фолклорног) клишеа поновљене основе у двома лексемама извучен је из ограничене схеме *глагол + објекат* и проширен на друге морфосинтаксичке јединице, у датом аналогу — и на клаузу. У тада датој анализи ја сам истакао да је за нас лингвисте-граматичаре, уз значење, у тексту М. Црњанског уочљива категорија мелодије. А она је реализована избором исказа који се може дефинисати као језичко средство обележено таутологијом на нивоу морфосинтаксе. Морфосинтаксички, дакле, у примеру из „Сеоба“: *Угазише вајре, али је љишина, љишина за сан, изостјала* (Црњански 1990: 16) — на нивоу синтаксичке јединице клаузе, у секвенци *именица + ајозиција*, имамо понављање истог језичког елемента (исте лексеме), дакако, нужно проширеног синтагматски (акузативном синтагмом *за сан*) да би се задовољила генеза апозиције, тј. традиционалном дефиницијом — генеза „другог имена“ одређиваног појма.

Једнак поступак избора граматичар ће запазити и у другим средствима стварања реченичне мелодије, као једног од битних елемената морфологије формираног пишчевог језичког исказа. Навешћу за то и само једну реченицу из романа „Сеобе“ М. Црњанског, ону која гласи:

Траве бескрајне, ишло су по брдима и падинама до дна видика, расле ту ноћ, поплавиле су логор неким шумом ишло је био нечујан, али присутан свуд, око сваког шатора, око којих је исто тако, нечујно и неопажено, никло безбројно много зрна земљиних, изривених од невидљивих кртица (Црњански 1990: 17)

— и закључити:

(1) Прво, уобичајени за модерни језик ред речи ставиће атрибут уз одређивану именицу по схеми *йридев + именица : бескрајне йраве, земљиних зрна* (Ивић 1957: 122–123) — у поетском тексту „Сеоба“ ред је обрнут, инвертован, уобичајен за раније епохе: *йраве бескрајне, зрна земљиних*, и отуда за модерно језичко осећање — са конотацијом свечаног; и

(2) друго, уобичајена у модерном језику везничка морфема релативне клаузе, типична скоро, јесте везник *који, -а, -е*, онај што је у делу реченице: ... *око којих је ... никло безбројно много зрна*; — у поетском тексту „Сеоба“, у истој реченици, доминантно прво место, међутим, заузима везник *што*: *Траве бескрајне, што су йо брдима и йадинама, до дна видика, расле йу ноћ, йойлавиле су логор неким шумом што је био нечујан*. А тај везник такође је одлика старије фазе српског књижевног језика (Стевановић 1986, 2: 51).

Ове, чисто морфосинтаксичке, категорије језичких средстава изгледа да су језичка средства (*vehicles, means*) која — наравно, опонирана синхронички уобичајеним средствима истог тог ранга — морају бити обележена конотативним значењским карактеристикама, а део су специфичног, дакле, управо српског језичког инвентара, на исто такав, специфичан, начин. Конотацију свечане мелодије носе јер су „укрштене“ са уобичајеним комуникативним језичким средствима, тј. налазе се у истој „временској коцки“, нису сукцесивна, него су једновремена с њима. Управо онако као што су таква, једна према другима, на пример, сва дистинктивна обележја фонеме у Јакобсоновој интерпретацији њене „просторности“ (Јакобсон 1986: 91).

За разлику од описаног конотативног, директно денотативни значењски елеменат овог целог исказа је, са своје стране, универзалнојезичке природе. Дакле, није специфичнојезички, и у сваком језику, па и у овом посматраном, српском, у домену је сликовитог поређења. То је, уобичајена за све језике, метафора: *Траве бескрајне... йойлавиле су логор неким шумом што је био нечујан*. У истом исказу, метафора у реченици, у којој се појму у субјекатској секвенци (*йрава*) предикатом приписује акција појма *вода (йойлавиши)*, дата је у контексту којим се, такође универзалнојезички, износи и антонимски однос: *шум што је био нечујан*, у конструкцији у којој се особина „нечујан“ атрибуира појму „шум“, што је — по природи ствари — у домену апсолутних супротности.

Као што, дакле, у избору није све специфичнојезичко него је и универзалнојезичко, тако, такође, не треба схватити да је у целом језичком исказу који је створен актом појединачног језичког остварења све — вољни одбир пишчев, те да је свака језичка црта која читаоцу, по његовом сопственом језичком осећању, пада у очи као јединица опонирана истој таквој јединици комуникативног (уобичајеног) обележја — конотативно средство у функцији свесног стилизовања текста. Једноставно, у целокупном језичком инвентару и поет-

ског дела има црта које се јављају напоредо а не опонирају се у „временској коцки“ како смо је горе дефинисали. Сигурно је да се, уз наведене, на пример, и архаична придевска лексема *сан*, *-а*, *-о*,³ у реченицама: *Није била уморна, није била сана* (Црњански 1990: 4), *Сан и ошјежао, јахао је погнуће главе* (Црњански 1990: 157), или црквенословенска лексема *честњејши*, у реченици: *Тада честњејши Исакович јоче будиши Комесара* (Црњански 1990: 31), или архаична генитивска каузална конструкција с предлогом *са* м. због, у реченици: *Знали су да су чувени са своје мушке снаге* (Црњански 1990: 83), или архаична конструкција са ергативним инструменталом уз пасивни партицип: *Кад би време, уђоше у двор, дочекани слугама, да јрво одстоје свечану мису* (Црњански 1990: 26) и многе друге — могу окарактерисати као такве, тј. као резултат свесног одбира и као опониране јединице, са конотативним значајем, битним за свесну стилизацију текста.

Међутим, многе од јединица у датом стицају просто су у пишчевом језику присутне као спонтана количина. Природно, и оне су резултат одбира, али без изразитије (па чак и без икакве) пишчеве тежње да им се у датом микроконтексту открије опонентна јединица. На пример, тешко би се друкчије него као спонтано уведени дијалектизам могли протумачити примери дијалекатске конгруенције која је заступљена у реченици: *Учећи нове војнике да бацају чиишавва мала бурад* (Црњански 1990: 49) место књижевнојезичког ... *да бацају чиишаву малу бурад*, или пример формалне конгруенције у реченици: *Жена Аркадијева, слуге Исаковичеве, јо имену Ситана, нарочишо се беше јрочула* (Црњански 1990: 142) место уобичајенијег облика значењске конгруенције *слуге Исаковичевог*, или пример употребно лимитиране, регионалне лексеме *свега* м. општијег књижевнојезичког *само, једино*, у реченици: *Мада су знали да их јонегде чека свега нека смежурана баба, венац лука, улар, или каква сребрна койча на кашу, били су раздрагано јошли у ноћ, да краду* (Црњански 1990: 17), или пример неуобичајене за модерни српски језик глаголске рекције коју видимо у реченици: *Шшо се јак шиче оног једног случаја силовања, није хшео да га јоверује, јошшо је шаквих случајева јредвићао много више* (Црњански 1990: 23), са директним објектом у облику акузатива без предлога уз глагол *јовероваиш*⁴ као и, наравно, многи други примери језичких јединица свих нивоа.

³ Речник Матице српске, књ. V, 1973, наводи ову лексему са обележјем „песн.[ички] в. сањив“ (стр. 639), док је Рјечник hrvatskoga ili srpskoga jezika JAZU, XIV/61 (Zagreb 1954), стр. 606, наводи и према Стулићевом речнику, и према Вуковом, са примерима из старијих језичких фаза — из Дошена: *Sad diveri k mladi teku, da je s a n u još zateku*, одн. Вука: *Stana s a n a, pa se prepanula* (nar. pesma) и Даничића: *Svečani je Đuri dan, kadno ti je Đura s a n* (poslov.).

⁴ Речник МС, књ. IV, Нови Сад, 1971, стр. 504, са таквом допуном наводи /само/ пример из Стјепана Митрова Љубише, црногорског писца из XIX века: *Да се намјерим на духовника... милосийва који ће моје муке и невоље јовероваиш*.

Узимајући у обзир, у анализираним примерцима микроконтекста утврђено, симултано укрштање језичких особина које се, иначе, јављају у дијасистему, дакле — као јединице временски / просторно различитих слојева језика, закључићу да такав језички исказ, заправо, није линеарна категорија, која, природно, подразумева дводимензионалност. Сваки такав језички исказ је тродимензионална категорија — „временска коцка“ језичких црта, које слушалац / читалац перципира као монолитну јединицу, одн. које се у његовом језичком осећању реализују као јединствена, иако комплексна, целина.

ГРАЂА

Црњански, М., 1990 Сеобе — Друга књига Сеоба, Београд.

ЛИТЕРАТУРА

- Ивић, М., 1957 „Једно поређење Вуковог језика с нашим данашњим књижевним језиком“, *Зборник Матилице српске за филологију и лингвистику*, I, Нови Сад, с. 114–126.
- Jakobson, R., 1971 *Selected Writings, II, Word and Language*, The Hague — Paris.
- Јакобсон, Р., 1986 *Шест предавања о звуку и значењу*, Нови Сад.
- Милошевић, Н., 1966 Предговор Сабраним делима М. Црњанског, Сеобе I, Београд.
- Матица српска, 1973 *Речник српскохрватског књижевног језика*, Књига пета, Нови Сад, под: *слици се I*. (стр. 858).
- Станојчић, Ж., 1991 „О једном реченичном моделу у роману ‘Сеобе’ Милоша Црњанског“, *Научни састајник славистија у Вукове дане*, 20/2, с. 135–142.
- Станојчић, Ж., 1994 „О језичком осећању М. Црњанског — алтернација *варош* — *град*“, *Зборник Матилице српске за филологију и лингвистику*, XXVII/1–2, Нови Сад, с. 569–573.
- Стевановић, М., 1986 *Савремени српскохрватски језик*, II, Београд.

Summary

Živojin Stanojčić

FROM THE POETIC LANGUAGE OF MILOŠ CRNJANSKI — IN THE LIGHT OF ROMAN JAKOBSON'S THEORIES

On the ground of R. Jakobson's theoretical definitions of three language notions: *selection*, *purpose* and *change*, the author of the present paper is examining several features of M. Crnjanski's language in his novel "Seobe" ("Migrations"). The analyzed features are found on the lexical, word-formation, syntagmatic (case-sequence) and morpho-syntactic (sentence/clause) levels of the language. The author's main goal is to find out the processes that lead toward the final selection results. He takes the given Crnjanski's micro-context as an unchangeable quantity at the level of synchrony, which, by its very definition, excludes any symbiosis (dynamic/active connection) between the writer and his text. In such a context, the contents of Jakobson's notion purposiveness is carried out, resulting in writer's choice of a determined language unit (in analyzed sample, for instance, in choice in pairs like *varoš* : *grad*; prepositions *sa* : *iz* + *genitive case*; word-formation models paired as *slivati* : *liti*; sequences with an attribute relevant for the form-

ation of sentence melody as *trave beskrajne : beskrajne trave*; conjunctive positions in relative clauses like *što : koji* etc.).

The author is defining, also, the basic elements of Jakobson's notion *change* as far as it concerns the qualities consisting of the poetic language features described in linguistics as a result of language development. Consequently, taking in consideration the general close relation of the folklore foundation of Serbian literary language and its later modern stages (which R. Jakobson has stated for almost all Slavic literary languages), the present paper gives several general interpretations of a number of particular morpho-syntactic units in the language of the analyzed Crnjanski's novel. Among them is the writer's choice of the repeated adjoining words (*ali je tišina, tišina za san, izostala*), in what Crnjanski follows the folklore model found in so-called inner object (*grad gradila tri brata rođena*), or Crnjanski's usage of archaic lexical and syntactic units (*čestnjejši, dočekan slugama*), or local/dialectal forms (for instance: adjective *san, -a, -o*, accusative case complement to verb *poverovati — poverovati ga*, etc.). The paper, nevertheless, points out strong boundaries between the conscious, purposive choices, at one side, and the spontaneous choices, at the other side, introducing, by analogy with R. Jakobson's notion of "phoneme spaceness", his own theoretical model of "the time cube" in which the opposition of language features that are relevant to style exist.